

ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПІДГОТОВКОЮ ДО РОЗПОДІЛУ ВЕСІЛЬНОГО КОВОРАЮ В УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ

Ліна БОЛІБРУХ

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті йдеться про комплекс звичаїв та обрядів, пов'язаних із підготовкою до розподілу весільного короваю. На основі власних етнографічних польових записів, опублікованих джерел і даних наукової літератури авторка спробувала реконструювати частину весільного ритуалу в українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону. Зокрема, авторка розглянула етнорегіональні особливості часової та просторової локалізації розподілу короваю; описала обряди, пов'язані з перенесенням весільного хліба в дім наречених; проаналізувала обрання особи для здійснення розподілу короваю.

Ключові слова: етнологія, Південно-Західний історико-етнографічний регіон, весільний коровай, обряд, звичай.

У традиційній культурі українців весілля як один із життєвих циклів людини є найколеритнішим і водночас найконсервативнішим. Це дає змогу використовувати його як джерело для вивчення різноманітних сфер життя, простежити складний і тривалий шлях еволюції і трансформації суспільства та культури народу. Для дослідження цих процесів потрібне відтворення весільної обрядовості як системи, що складається з низки різноманітних обрядів.

Однією із важливих ознак весільного обряду є його атрибутивний ряд. Весільний коровай належить саме до тих атрибутів, з допомогою яких укладається шлюб. У сучасному українському весіллі цей обрядовий хліб майже втратив своє первісне смислове та символічне значення. Його використовують лише як один з атрибутів весільного дійства. Коровай часто замінюють пишню та колоритно оздобленими фабричними тортами, під час виготовлення яких не вкладено ані найменшої частки душі та серця майстринь-коровайниць. Однак, залишаючись одним із неодмінних атрибутів шлюбної церемонії, приготування та розподіл весільного хліба зумовлює відтворення коровайних обрядів, які у переважній більшості етнографічних районів України перебувають на стадії зникнення та забуття. Тому вивчення звичаїв й обрядів, пов'язаних із виготовленням короваю та його розподілом між родами молодих, є особливо актуальним у наш час.

Один із важливих етапів весільної обрядовості – це розподіл короваю між родами молодих, який виступає громадським схваленням шлюбу і є одним із завершальних весільних актів. Поділ короваю нерозривно пов'язаний із весільним ритуалом обдарування, обсилання рідні та гостей, поділом спільного блага на частини і обділення кожного своєю долею. Тому вивчення звичаїв та обрядів,

пов'язаних із цими актами, є важливим для послідовної реконструкції весільної обрядовості українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону.

Пропоноване дослідження є першою спробою реконструкції одного з етапів традиційної коровайної обрядовості – підготовки до розподілу весільного хліба. Дослідження здійснене авторкою на основі як опублікованих джерел другої половини ХІХ – ХХ ст., так і власних польових етнографічних матеріалів, зафіксованих впродовж 2007–2009 років на теренах чотирьох етнографічних районів (Волинь, Бойківщина, Опілля, Поділля). Хронологічні межі охоплюють період другої половини ХІХ – початок ХХІ ст., визначення яких зумовлено характером джерельної бази. Територією дослідження є Південно-Західний історико-етнографічний регіон України. У межах сучасної України – це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської областей, а також більша частина Вінницької. Досліджуваний район поділяється на декілька історико-етнографічних районів: Волинь, Поділля, Опілля, Надсяння, Покуття, Буковина, Гуцульщина, Бойківщини, Лемківщина, Закарпаття.

Розподілові короваю між родами молодих передував неодмінний етап підготовки до цього дійства. Він складався з низки обрядодій, які в межах Південно-Західного історико-етнографічного регіону різнилися залежно від місцевої традиції. Тому в процесі підготовки до розподілу весільного хліба виділимо такі аспекти:

- етнорегіональні особливості часової та просторової локалізації розподілу короваю;

- обрядодії, пов'язані з перенесенням коровайного хліба у дім наречених;
- “розбирання” короваю із прикрас (зелених рослин, весільного деревця);
- обрання серед гостей весільних чинів для здійснення розподілу короваю.

Для чіткого розуміння етнорегіональних особливостей коровайної обрядовості важливим аспектом є з'ясування часової та просторової локалізації розподілу короваю. Інакше кажучи, визначимо часові рамки цього дійства у структурі весільної обрядовості, а також місце, де відбувався поділ весільного хліба.

Традиційно у більшості етнографічних районів досліджуваного регіону випікали весільний коровай окремо в домі молодої і молодого. Отже і ділили коровай окремо в кожного з членів новоствореної сім'ї. Частували короваєм під кінець весільного обіду: у молодої найчастіше перед від'їздом до молодого, в останнього – на другий день весілля¹. Як стверджували волиняни, “за третім заходом ділять коровай”². При цьому поділ весільного хліба відбувався в домі молодої з більшою урочистістю та кількістю обрядових дійств, аніж у молодого. На теренах східної частини етнографічної Бойківщини, де коровай випікали лише в молодого, весільний хліб ділили на дві частини. Одну розподіляли між родом нареченої, а іншу повертали назад нареченому. Цією частиною він мав обділити свій рід³. Згідно з місцевими традиціями, інколи розподіл весільного хліба відбувався не в день шлюбу, а через кілька днів і навіть через тиждень після

весілля. Так, у селах західної частини Бойківщини коровай ділили аж через тиждень після одруження. При цьому, як і в селах східної Бойківщини його краями навпіл: половину родині молоді, половину – молодому⁴.

Зауважимо, що у східних слов'ян під час шлюбної ночі коровай часто знаходився у локусі спального ложа наречених. Так, у росіян та білорусів поділ і роздача короваю нерозривно пов'язані з дефлорацією молоді. Тому в цих східнослов'янських народів весільний хліб ділили обов'язково після шлюбної ночі⁵. Як зазначав Олександр Потебня, існувала заборона на куштування короваю перед його поділом. Дослідник твердив: якщо молода скуштує коровай до вінця – це означатиме до шлюбу насолодитися любов'ю жениха⁶. Схожої думки притримувався й М. Довнар-Запольський, уважаючи, що куштування короваю молоді до його розподілу призведе до того, що молодий не буде її любити⁷.

У структурі традиційної весільної обрядовості українців поділ короваю також був пов'язаний із обрядом “комори”, який йому передував. Таку закономірність чітко простежуємо на теренах центральної, східної та південної частин України, де обряд “комори” був обов'язковим для виконання під час весільного дійства. У межах Південно-Західного історико-етнографічного регіону взаємозв'язок поділу короваю та обряду “комори” прослідковуємо на території етнографічної Волині та Східного Поділля. Натомість у напрямі від Західного Поділля до Карпатського регіону, де обряд демонстрування незайманості нареченої не набув поширення, поділ весільного хліба від нього не залежав.

Залежно від місцевої традиції, на теренах досліджуваного етнографічного регіону коровай, до його розподілу між родом, зберігався у локусі хати молодого чи молоді (в коморі чи в хаті на столі) або взагалі за її межами. Наприклад, у волинян він зберігався в коморі на віку від пікної діжі: “Спечений коровай ставили на віку від діжки, обпурхували горілкою і посипали цукром. Стелили рушничка під нього і виносили до комори”⁸. У селах Західного Поділля та Буковини коровай також зберігався у коморі⁹. Натомість на теренах східної частини етнографічної Бойківщини та деяких інших місцевостях коровай залишали в хаті на столі до його розподілу між родом¹⁰.

Етнорегіональною особливістю коровайної обрядовості низки подільських сіл (на межі Східного та Західного Поділля) було те, що коровай тут взагалі не перебував у локусі дому наречених, оскільки його виготовлення доручалося хрещеній матері наречених. Відтак саме в цих селах зберігся обряд урочистого перенесення весільного хліба з дому хрещеної матері в дім молодих. Респонденти зазначали: “Було таке, що молода чи молодий з своєю дружиною приходили за тим коровайок, а було й таке, що сама хресна несла на весілля”¹¹; “Як хресна мама в цьому селі, що молода чи молодий, то молода приходила з своєю дружиною за коровайок, а як з другого села, то хресна сама приносила”¹². При цьому обов'язок перенести весільний хліб завжди покладался на дружбу: “То як переносили коровай від хресної, то його все ніс дружба”¹³. Дослідження Валентини Борисенко містить докладний опис обрядодій, пов'язаних із

перенесенням короваю від хрещеної матері чи тітки. Дослідниця зазначає, що в день весілля молоді в супроводі бояр, дружок та музик ішли за короваєм до хрещеної чи тітки¹⁴. При цьому дівчата завжди прикрашали свої голови барвінком, а хлопці чіпляли його до шапок чи капелюхів¹⁵. У хрещеної їх пригощали, вручали на рушнику обрядовий хліб, а також гільце. Молоді, подякувавши, ще раз запрошували хрещену на весілля і в тому ж супроводі поверталися в дім нареченої. Попереду всіх бояри несли, високо піднявши, коровай та гільце. Свахи в той час танцювали і співали обрядових пісень, у яких зазначалася роль роду під час виготовлення короваю:

*Короваю, короваю,
Везем тебе коло гаю,
Коло гаю понад Дунай,
Ти, Ганнусю, не думай.
Іде твоя родинонька,
Везе тобі коровай.
Не житній, а пшеничний –
Всій родині величний!
Пшеничний, петльований,
Родом дарований.*

У цей час мати нареченої зустрічала гостей з короваєм на порозі хати під супровід пісні:

*Ой стій, ворон коню,
На й ся родині вклоню,
За той дар величний,
За коровай пшеничний!¹⁶*

Наприкінці весільної гостини в молоді наставав час ділити коровай. Власне розподілові весільного хліба передували обрядодії, пов'язані з внесенням короваю з комори до хати. У селах етнографічної Волині в більшості випадків коровай заносили свати чи бояри, родичі-чоловіки. Головна вимога до них – щоб були у парі: “От як є кум чи брат, чи сестрин чоловік, чи дядько. Але жонаті щоб були”¹⁷. У деяких волинських селах коровай вносив до хати дружба. Він же ділив його між родами молодих¹⁸. Згідно з місцевими звичаями, на теренах Бойківщини перенести коровай з комори до хати доручали двом старостам або дружбі та свату¹⁹. Натомість на території Лівобережного Подніпров'я таким правом володів виключно старший дружба²⁰. Тим часом на Поліссі заносили та ділили коровай свати. У ряді сіл робив це боярин, маршалок або старший дужба²¹. Цікаве явище побутувало на Підляшші: “...Виносили з комори коровай, а на ньому білий плат, що символізувало перехід дівчини до стану жіноцтва”. При цьому дружба вносив коровай із комори на голову²². У подолян внести коровай до хати доручали старшому дружбі, який для здійснення цього обряду просив дозволу у весільного старости²³.

У східній частині етнографічної Волині традиційно вносили коровай у хату бояри, які заздалегідь просили дозволу і били палицею в хатні двері: “Вже з комори виносили ці бояри, що мали ділити коровай. З дрючком дуже великим несли коровай до хати. Стануть перед хатою і в двері дрючком і раз, і другий, і третій стукнуть, і кажуть: “Хай дозволить батько й мати коровай в хату внести!”²⁴ Дійство супроводжувалось проханням у батьків і родини молодої занести коровай, а також запалювали свічки на рожках: “Так як рожки з трьох гілочок, то три свічки мало бути. Ці свічки запалюють бояри чи свати, як вносять коровай в хату і кажуть: “Благословіте, тату й мамо, своєму дитяті коровай в хату внести!” А батьки відказують: “Хай Бог благословить!”²⁵ Натомість у с. Понора побутував дещо інший звичай: “А вже як несуть ділити коровай, то повинен батько піти, з родючого дерева вирізати три рожки. Ці три рожки коровайниці прикрашали квітками і прив’язували до кожного рожка свічку. А вже як несуть коровай кряти, то співають:

*Засвіти, Боже, з раю
Для нашого короваю,
Засвіти свічечками
Перед нами, дружечками*²⁶.

Інколи дружба, зайшовши в хату з короваем, тричі торкався ним голови молодої, після чого ставив весільний хліб на стіл перед нареченими²⁷. Подібний звичай запалювання свічок на весільному хлібові побутував також у лемківських селах. Свахи виконували до цієї обрядодії відповідну пісню:

*Такий наш коровай красний,
Як на небі місяць ясний,
Горять на нім свічочки,
Як на небі зірочки*²⁸.

Микола Сумцов стверджував, що використання свічки під час коровайного обряду українці запозичили з давньоримської весільної обрядовості²⁹.

У переважній більшості етнографічних районів Південно-Західного історико-етнографічного регіону побутував звичай, згідно з яким родини мінялися короваями. Тоді в домі молодої ділили коровай молодого, а в домі молодого – коровай молодої, принесений ввечері разом із приходом весільних гостей. Респонденти з сіл етнографічної Волині зазначали: “Свати виносять з комори коровай молодого, який привезли сюди ще перед шлюбом, стають з ним на порозі кімнати, пританцьовують з короваем, потім ставлять на стіл”³⁰. У поліщуків традиційно “дружко йшов до комори з музиками, брав коровай і ніс у хату. На кожному порозі, які проходив дружко з короваем, він, пританцьовуючи, обкручувався”³¹. За твердженням В. Борисенко, таке обкручування символізувало схід сонця і мало забезпечити молодяттям щастя та добробут.

У подолян побутував аналогічний звичай обміну: “Мінялися короваями. Молодий ніс до молодої, а молода до молодого”³²; “Все пекли два короваї. Потому мінялися ними: молодий ніс до молодої свій коровай, а вона віддавала

йому свій”³³. Зазвичай разом із короваєм молодий забирав також гільце, перед тим застромивши його у весільний хліб. Коровай обв’язували рантухом (рушником) у такий спосіб, щоб різка з яблуками (весільне гільце) стирчала зверху. Особливістю подільського короваю було те, що його виготовляли досить великим. Інформатори зазначали що одна людина не могла його обхопити руками. Тому несли весільний хліб обов’язково два чоловіки. Інколи завдавали обвитий рушником коровай дружбі на плечі, і так він ніс його в дім молодої. Перенесення короваю супроводжувалося співом свах молодого:

*Ой місяцю рогоженьку,
Свети намъ дороженьку,
Щобись-мо не заблудили
Та коровай не згубили*³⁴.

*Ой гребля, гребля велика,
Ой туча, туча глибока,
Ой пускай, пускай до хати
Не дай нам стояти,
Бо наш короваєць великий,
Не може дружба втримати*³⁵.

Мешканці етнографічного Опілля також робили обмін весільними хлібами: “Як йшли в пропій, то брали коровай від молодого до молодої. А від молодої несли коровай молодого”³⁶. Траплялися випадки, коли в селі одночасно відбувалося два весілля. Ополяни вірили: якщо під час перенесення короваю на дорозі зустрічалися дві наречені, це було дуже погано. У такому разі з возів викидали на дорогу соломку. Це, як вважали мешканці Опілля, мало зарадити нещастю³⁷.

Цікавий звичай побутував у селах східної частини етнографічної Бойківщини. Тут, як уже зазначалося, випікали лише один коровай в домі молодого. Тому для його розподілу між родами молодих весільний хліб переносили від нареченого до нареченої. При цьому весільні гості від молодого намагалися принести коровай у дім молодої в той час, коли наречені поверталися від шлюбу з церкви. Респонденти зазначали: “І вже так сі старали, аби корогвай наперед молодих був. Як вже молоді з церкви прийдуть, то щоб був корогвай коло хати”³⁸. Разом із короваєм весільні гості молодого переносили “косицю” – весільне деревце. Обидва весільні атрибути несли жінки: “Одна жінка бере корогвай, а друга косицю, і так разом несуть і співають:

*Зайди, зайди, місяченьку, за хмару,
Ми принесли корогвай на хвалу.
Зайди, зайди, місяченьку, за стріху,
Ми принесли косиченьку на втіху*³⁹.

Натомість у селах західної частини Бойківщини перенести коровай доручали двом одруженим чоловікам⁴⁰. Подібно до бойківської традиції, на теренах Надсяння весільний хліб переносили від молодого до молодої, причому його неодмінно загортали в рушник⁴¹. У тому випадку, якщо наречені були з різних сіл, коровай перевозили на скрині. Сватові, який сидів біля короваю, доручалося пильнувати його в дорозі, знімати зі скрині й заносити до комори⁴².

Обмін весільним хлібом відбувався навіть у тих етнографічних районах, де коровай не пекли, а основним весільним печивом був колач. Так, у гуцулів та мешканців деяких бойківських сіл цей звичай відбувався так. Дружба брав колач, перев'язував його хусткою, в яку по чотирьох кінцях набивав монет, і так ніс до княгині (молодої). Коли приносив весільний колач у дім молодої, вона зубами видирала гроші з хустки, хрестилася колачем і дивилася крізь нього на схід сонця. Далі тричі викручувалася за сонцем і передавала свій колач дружбі. Він повинен був віднести його молодому⁴³. Загалом, звичай обміну в традиційному весіллі українців мав місце протягом усього шлюбного дійства. Починався він із передвесільних обрядів (обмін хлібом на сватанні) та закінчувався після весільними, коли молоді робили гостину через кілька днів, тиждень чи навіть місяць після весілля (обмін колачами між батьками та молодими).

У структурі традиційного подільського весілля сигналом до початку обрядодій, пов'язаних із поділом короваю, була пісня, якою свахи зверталися до дружби:

*Вийди, дружбонько, на подвіренько,
Подивися на соненько,
Ця чась дари роздавати,
Короваємь обділяти?*⁴⁴

Після цієї пісні дружба у супроводі музик йшов до комори по коровай.

У тому випадку, коли коровай після його виготовлення до комори не виносили, і він залишався в хаті на столі, описаних вище обрядодій не відбувалося.

Власне розподілові короваю передувало його “розбирання” із прикрас. Наприклад, на території етнографічної Волині після внесення весільного хліба в хату, з нього знімали прикрашені “рожки” і обдаровували ними почесних гостей: “Виймали цю квітку – рожки, і кричали: “Десть тут є в нашої молодої і молодого бригадір колгоспу! Просимо на цей дар Божий!” А хто є на весіллі: чи завферми, чи голова колгоспу – начальник. І ці рожки віддають йому”⁴⁵. У тих волинських селах, де коровай прикрашали зеленими росли-нами, а не рожками, прикраси знімали під супровід пісень. Схоже діяли і на Холмщині та Підляшші: “Дружба знімав барвінкові й калинові прикраси з короваю, а свахи співали

*Розбирайся, короваю,
Із зеленого розмаю,
Із зеленого барвінку
На білую тарілку*⁴⁶.

*Стелися барвін з тонкого тису,
Розбирайся, короваю,
Із зеленого розмаю,
Із рути, із барвінку
На тисову тарілку⁴⁷.*

Останнім етапом підготовки до розподілу короваю було обрання серед весільних гостей того, хто мав поділити весільний хліб. Зазвичай для цього не проводили окремих обрядів чи церемоній, оскільки відповідна місія належала наперед визначеній місцевими традиціями особі. У переважній більшості етнографічних районів Південно-Західного історико-етнографічного регіону поділ короваю здійснював дружба. Інколи в цій справі йому допомагав сват, староста чи боярин (залежно від місцевої традиції). Обрання серед весільних гостей особин для поділу короваю знаменувало початок власне поділу весільного хліба та обдарування ним родів молодих.

Отже, традиційна обрядовість розподілу весільного хліба в українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону відзначається регіональною особливістю та різноманітністю обрядових дійств. Водночас знаходимо багато спільного з аналогічними обрядами сусідніх етнографічних регіонів, зокрема Полісся та Подніпров'я. Описавши послідовно всі обрядодії, пов'язані з підготовкою до розподілу весільного хліба, зробимо наступні висновки:

1. У межах Південно-Західного історико-етнографічного регіону поділ весільного хліба у молодії відбувався під кінець гостини. При цьому бралася до уваги пов'язаність розподілу короваю з обрядом "комори". В домі молодого ділили весільний хліб на наступний день весілля під кінець обіду.

2. Окремий комплекс обрядодій становили ті, що були пов'язані з перенесенням коровайного хліба у дім наречених. Якщо до розподілу між родом коровай знаходився в коморі, то його переносили в хату під урочистий супровід музики та пісень. Колоритністю обрядів відзначалося перенесення короваю від хрещеної матері до молодих на теренах подільських сіл. Майже в усіх етнографічних районах досліджуваного регіону побутував звичай обміну коровайним хлібом. Відповідно перенесення короваю в дім молодого відбувалося ввечері разом із приходом весільних гостей від нареченої.

3. Власне розподілові короваю передувало його "розбирання" із прикрас (зелених рослин, весільного деревця), яке відбувалося під супровід відповідних пісень.

4. Обов'язок поділу короваю належав наперед визначеній місцевими традиціями особі. У переважній більшості етнографічних районів досліджуваного регіону ділив весільний хліб дружба. Інколи йому допомагав сват, староста, боярин чи маршалок.

Спроба дослідити комплекс звичаїв та обрядів, пов'язаний з підготовкою до розподілу весільного короваю в українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону, дозволила з'ясувати її регіональні особливості та локально-специфічні варіанти деяких коровайних обрядодій; порівняти їх із коровайною обрядовістю інших етнографічних регіонів України. На основі відтворення структури коровайної обрядовості досліджуваного етнографічного регіону стверджуємо, що в своїй основі вона зберігає загальноукраїнські риси.

THE CUSTOMS AND RITUALS CONNECTED WITH THE PREPARATION TO THE WEDDING ROUND LOAF DIVISION OF UKRAINIANS OF SOUTH-WESTERN HISTORIC-ETHNOGRAPHIC MACROREGION

Lina BOLIBRUKH

Ivan Franko National University of Lviv, Department of Ethnology

The article describes the complex of the customs and rituals connected with the preparation of the division of wedding round loaf. Based on author's ethnographic field recordings, published sources and data taken from scientific literature the author tried to reconstruct part of the wedding ritual of Ukrainians of South-Western historic-ethnographic macroregion. In particular, the author considered the ethno-regional peculiarities of time and space localization of the round loaf division.

Key words: ethnology, South-Western historic-ethnographic macroregion, wedding round loaf, ritual, custom.

¹ *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Л. Ф. Артюх. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 99–100.

² Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка). – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 10.

³ Там само. – Спр. 245-Е, арк. 4, 8, 32, 80, 109.

⁴ *Кміт Ю.* Бойківське весіле в Гвіздци (Турчанського повіта) / Ю. Кміт // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т. X. – С. 85.

⁵ *Довнар-Запольській М.* Ритуальне значення коровайного обряду у белоруссов / М. Довнар-Запольській. – Б. м. і р. – С. 1.

⁶ *Потебня А. А.* О мифическомъ значеніи некоторыхъ обрядовъ и поверій / А. А. Потебня. – Харьковъ, 1865. – С. 54.

⁷ *Довнар-Запольській М.* Ритуальне значення коровайного... – С. 8.

⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 69.

⁹ *Malinowska W.* Obzjędy weselne ludu ruskiego we wsi Kudunowcach, pow. Zloczowski/W. Malinowska // Zbięty wiadomoŃci do antropologii krajowej. – Krakow, 1883. – Т. VII. – Dziai III. – S. 253; *Кожолянко Г. В.* Етнографія Буковини. Том 2. / Г. В. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 116.

¹⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 245-Е, арк. 2, 5, 15; *Калиновський Г.* Опис українських простонародних обрядів. 1777. Книга 1. / Г. Калиновський // Весілля: У 2-х кн. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 71; *Забылін М.* Руській народъ. Его обычаи, обряды, преданія, суеверія и поэзія / М. Забылін. – М., 1880. – С. 167.

- ¹¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 280-Е, арк. 3.
- ¹² Там само. – Арк. 5.
- ¹³ Там само. – Арк. 14.
- ¹⁴ *Борисенко В.* Рослинна символіка у весільному обряді українців: традиції і сьогодення / В. Борисенко // *Етнічна історія народів Європи.* – 2008. – Вип. 26. – С. 8.
- ¹⁵ *Турчин Е.* Весілля в селі Городниця на Тернопіллі / Е. Турчин // *Українська родина: Родинний та громадський побут* / [упоряд. Л. Орел]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 204.
- ¹⁶ *Борисенко В.* Рослинна символіка у весільному... – С. 8.
- ¹⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 93.
- ¹⁸ *Szablewska S.* Wesele i Krzywy taniec u ludu ruskiego w okolicy Zbarażu / S. Szablewska // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1883. – Т. VII. – Dział III. – S. 125; *Ястребовъ В.* Свадебные обрядные хлебы въ Малороссии / В. Ястребовъ // *Киевская старина.* – 1897. – Т. LIX. – №11. – С. 286.
- ¹⁹ *Гнатюк В.* Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіта) / В. Гнатюк // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1908. – Т. X. – С. 21; *Левинський В.* Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта) / В. Левинський // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1908. – Т. X. – С. 116.
- ²⁰ *Брюховець І.* Весіле з Прилуцького повіту, Полтавської губернії / І. Брюховець // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 79; *Щербань О.* Весільний обряд у с. Великі Будища (Полтавщина, Україна) / О. Щербань // *Берегиня.* – 2009. – № 2. – С. 22.
- ²¹ *Несен І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.) / І. Несен. – К. : Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2004. – С. 310; *Коломийченко П.* Весіле в селі Прохорах Борзнянського повіту, Чернігівської губернії / П. Коломийченко // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 93.
- ²² *Борисенко В. К.* Обряди життєвого циклу людини / В. К. Борисенко // *Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження.* – К. : Родовід, 1997. – С. 298.
- ²³ *Скалецький Р. А.* Весілля в селі Михайлівка Бершадського району на Вінниччині. Книга 1. / Р. А. Скалецький // *Весілля: У 2-х кн.* – К. : Наукова думка, 1970. – С. 326.
- ²⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 89.
- ²⁵ Там само. – Арк. 63.
- ²⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 63.
- ²⁷ *Szablewska S.* Wesele i Krzywy taniec... – S. 125.
- ²⁸ *Udziela S.* Ziemia Jemkowska przed piwiewiczem / S. Udziela. – Lwów, 1934. – S. 79.
- ²⁹ *Сумцов Н. Ф.* Къ вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу / Н. Ф. Сумцов. – Киевъ, 1886. – С. 15.
- ³⁰ *Димнич Н. Я.* Весілля в селі Кремеш Горохівського повіту. 1930. Книга 2. / Н. Я. Димнич // *Весілля: У 2-х кн.* – К. : Наукова думка, 1970. – С. 56.
- ³¹ *Войтюк Л.* Коровайний обряд на Поліссі / Л. Войтюк // *Народна творчість та етнографія.* – 2004. – №3. – С. 111; *Коломийченко П.* Весіле в селі Прохорах... – С. 93; *Васянович О.* Сучасні весільні звичаї та обряди у Меленях на Житомирщині / О. Васянович // *Берегиня.* – 2006. – № 4. – С. 42.
- ³² Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 280-Е, арк. 12.
- ³³ Там само. – Арк. 9.
- ³⁴ *Русское веселье: послѣ звычайѣ и обычаѣхъ народныхъ надѣ Прутомѣ и на Подолнѣ* / [собрали Стефанія Павлусевичъ и Иванъ Недостойный]. – Коломыя, 1907. – С. 24.
- ³⁵ *Галько І.* Народні звичаї и обряды зъ надѣ Збруча / І. Галько. – Львов, 1861. – Ч. 1. – С. 69.
- ³⁶ Архів ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 279-Е, арк. 32.
- ³⁷ *Пастернак Я.* Звичай та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту / Я. Пастернак. – Львів, 1929. – С. 2.
- ³⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 245-Е, арк. 19.

³⁹ Там само. – Арк. 80.

⁴⁰ *Кміт Ю.* Бойківське весіле в Гвіздці... – С. 85.

⁴¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 279-Е, арк. 51.

⁴² *Равлюк В.* Весілля в селі Орельці Снятинського повіту на Станіславщині. Книга 2. / В. Равлюк // Весілля: У 2-х кн. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 190.

⁴³ *Шухевич Г.* Гуцульське весілля. Том 1. / Г. Шухевич // Історія Гуцульщини / [ред. М. Домашевського]. – Вид. 2-ге, доп. – Чикаго-Львів, 1995. – С. 144–145; *Franko J.* Obgzkdy i rieňni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego / J. Franko. – Krakow, 1886. – S. 43.

⁴⁴ *Галько И.* Народны звычай и обряды... – С. 75.

⁴⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 180-Е, арк. 13.

⁴⁶ *Борисенко В. К.* Обряди життєвого циклу... – С. 297; Весільні пісні: У 2-х кн. Книга 2 (Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття / [упор. і прим. М. М. Шубравської]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 360.

⁴⁷ *Борисенко В. К.* Весільна обрядовість. Книга 1. / В. К. Борисенко // Українці: Історико-етнографічна монографія у 2-х книгах. – Опішня : Українське народознавство, 1999. – С. 450.